

UVOD

Politike ljudskog razvoja za novu demografsku dinamiku

Danilo Vuković

1 Populaciona dinamika i ljudski razvoj

Nakon dvogodišnje globalne pandemije koja je korenito promenila društveni i individualni život, postepeno ulazimo u period novih izazova održivog razvoja u postpandemijskom svetu. Pandemija je na svetlo dana iznela niz pitanja koja je naša ekonomski zahuktala i tehnološki napredna civilizacija umela da zanemari, od biološke ranjivosti pojedinaca i društava do krhkosti osvojenih političkih i građanskih sloboda. Istovremeno, ona je iznova otkrila koliko je snažna sposobnost prilagođavanja i ljudi, i institucija, i privreda, i politika, i čitavih društava.

Pored kratkotrajnih i snažnih šokova, kakav je bila pandemija, naša društva suočavaju se i sa tihim promenama na koje je jednako teško, ako ne i još teže odgovoriti: od ekoloških i klimatskih izazova, preko digitalizacije i erozije poverenja u institucije, do demografskih promena. One predstavljaju manje dramatičan, ali jednako složen test otpornosti i prilagodljivosti od kojih će zavisiti i budući održivi razvoj. Ovaj *Izveštaj o ljudskom razvoju* posvećen je izazovima koje jedna od tih promena, smanjenje broja stanovnika i njihovo starenje, stavlja pred naša društva, kao i težnjama da se uspostavi održiv i uravnotežen demografski razvoj.

Za razliku od perioda od pre nekoliko decenija, kada je pažnja demografa i političara bila usmerena na rast populacije i pretnje koje je taj proces postavljao održivom razvoju, slobodama i blagostanju, danas je situacija nešto drugačija. U značajnom broju zemalja, uključujući i većinu zemalja istočne Evrope i Srbiju, broj stanovnika opada. Do pada stanovništva dolazilo je i u ranijim istorijskim periodima, ali zbog ratova i bolesti ili okolnosti koje suštinski nisu bile pod kontrolom običnih ljudi. Ovaj period u istoriji je drugačiji, jer broj stanovnika opada zbog individualnih odluka ljudi, odluka da ne rađaju decu ili da rađaju manje dece i da se sele u druge krajeve i druge zemlje (Lutz and Gailey, 2020).

Iz perspektive ljudskog razvoja, vrste izazova koje donose nove demografske okolnosti načelno se ne razlikuju od izazova demografske eksplozije. Ključna pitanja s kojima se suočavamo glase: kako će demografske promene uticati na razvoj društava i kako će uticati

na mogućnost ljudi da razvijaju svoje slobode i da u životu donose odluke?

Iako veze između demografskih promena i razvoja nisu jednoznačne, dosadašnja iskustva i istraživanja pokazuju da populacione promene utiču na razvoj i *vice versa* (Ahlburg and Cassen, 2008). Rast populacije je proučavan mnogo više nego pad i dokumentovan je njegov negativan uticaj na siromaštvo, dostupnost javnih usluga i slobodu izbora žena i devojaka (UN, 2021). Ali i oskudna iskustva manjeg broja zemalja čije stanovništvo opada ukazuju da ove demografske promene takođe mogu imati negativne posledice u domenu pristupa uslugama, rada i ekonomije, blagostanja i nejednakosti. Smanjenje populacije postavlja pritiske pred sisteme socijalnog osiguranja, jer manji broj radnika finansira penzione i zdravstvene sisteme i sisteme socijalne zaštite. Kako smanjivanje broja stanovnika ide u korak sa starenjem, ovi izazovi su veći, jer starija populacija ima više penzionera i ima veće potrebe za zdravstvenom i socijalnom zaštitom. Smanjivanje i starenje populacije može negativno uticati na ekonomski razvoj, rast produktivnosti i tehnološki progres i investicije u razvoj i inovacije. Ovi procesi često idu zajedno s regionalnim nejednakostima, rastom metropolitanskih oblasti i opadanjem sela i manjih gradova. Depopulacija može ugroziti osnovne funkcije zajednica zbog manjka radne snage, stručnjaka ili učenika te uticati na smanjene investicije ili gašenje i premeštanje preduzeća i javnih ustanova. Kada zajednice tako opadaju, dolazi i do opadanja ukupnog blagostanja domaćinstava i pojedinaca, a njihova budućnost postaje neizvesna (Coleman and Rowthorn, 2011; van Dalen and Henkens, 2011; Beunen, Meijer and de Vries, 2020; Hospers and Reverda, 2014; Reher, 2007). Imajući u vidu sve ove procese, ovaj izveštaj o ljudskom razvoju ne posmatra smanjivanje broja stanovnika samo kao demografsku i društvenu promenu, već i kao izazov razvoju. Izveštaj bi trebalo da pokrene rad na sveobuhvatnom novom okviru javnih politika za odgovor na demografske promene kako bi se omogućilo korišćenje novih razvojnih mogućnosti koje stvara demografska tranzicija.

Ljudski razvoj je proces širenja mogućnosti i izbora koji stoje pred ljudima. Najvažniji je izbor da živimo dug i zdrav život, da budemo obrazovani i da imamo pristup resursima koji su nam neophodni za dostojanstven standard života, ali i političke slobode, ljudska prava i lično samopoštovanje (UNDP, 1990: 1). Naše slobode i sposobnost da pravimo izbore zavise od niza društvenih faktora, od politika i institucija do kulture i vrednosti. One zavise od ekonomskog rasta, koji nije samo cilj po sebi, već i sredstvo za postizanje bogatih i ispunjenih života i ostvarivanje sloboda, te od društvenih i ekonomskih uslova života u koje spadaju dostupnost obrazovanja i zdravstvene zaštite i politička i građanska prava (Sen, 2000: 3; Sen, 2003). Drugim rečima, ljudski razvoj zavisi od odlika društava, društvenih i političkih institucija i ekonomskih poredaka u čijoj osnovi stoje ljudi i koje zavise od ljudi.

¹ U izveštaju se termin „depopulacija“ koristi kao kraći pojam za označavanje šire demografske tranzicije društva. Pojam se pre svega odnosi na brojčano smanjenje stanovništva, ali često obuhvata i kvalitativne promene kao što su starenje stanovništva, urbanizacija ili demografska neravnoteža između različitih delova zemlje.

2 Depopulacija kao društveni i politički problem

Srbija se u poslednje tri decenije suočava sa padom broja stanovnika i tokom tog perioda demografska dinamika dobijala je sve veću pažnju javnosti i državnih aktera. Već duže vreme na snazi su različite mere podrške roditeljstvu, od relativno dugog porodiljskog bolovanja i odsustva za brigu o detetu i negu do mreže javnih i privatnih predškolskih ustanova, a početkom 21. veka uveden je jednokratni roditeljski dodatak za drugo, treće i četvrto dete. Taj program je kasnije menjan, tako da je danas na snazi izdašan roditeljski dodatak za decu do četvrtog reda rađanja, a on je proširen stambenim politikama koje mladim roditeljima olakšavaju kupovinu stana ili kuće.

Institucionalni i politički odgovor na pad stanovništva

Pitanjima sve manjeg fertiliteta bavile su se Strategije podsticanja rađanja usvojene 2008. i 2018. godine. Početkom dvehiljaditih, demografskim pitanjima bavilo se Ministarstvo rada. Kako su demografska pitanja dobila veći značaj, najpre je 2016. godine imenovan ministar bez portfelja zadužen za demografska pitanja, a 2020. godine je osnovano Ministarstvo za brigu o porodici i demografiju.

Iako dugotrajne i kompleksne, ove politike su u velikoj meri bile usmerene na podsticanje rađanja. U poslednjoj deceniji, pored pronatalitetnih mera, pažnju javnosti zaokupilo je pitanje upravljanja migracijama. Tome je doprineo rast povremenih i trajnih migracija ka novim i starim članicama Evropske unije koji je čak doveo do nestašice radnika u pojedinim oblastima. *Strategija o ekonomskim migracijama* usvojena 2020. godine pokušala je da ponudi odgovor na neke izazove. Ali budući da je problem relativno nov i veoma složen te da njegovi koreni prelaze granice jedne zemlje, efekti ovih strateških dokumenata tek treba da se vide.

Dakle, pored manjka beba, sada je i manjak kvalifikovane radne snage skrenuo pažnju javnosti na demografska pitanja. Čitav niz nijansi na koje ovaj *Izveštaj o ljudskom razvoju* skreće pažnju ostao je van obuhvata specifičnih mera. Među njima su i sledeća pitanja: da li na fertilitet utiču drugi faktori osim direktnih materijalnih davanja (na primer, tržište rada, javne službe, poreske politike i politike urbanog i regionalnog razvoja itd.); da li se depopulacija može usporiti produžavanjem dužine života i ako je odgovor potvrđan, kakva je uloga zdravstvenih politika u tome, odnosno šta treba uraditi da ljudi duže žive, imajući u vidu da je to lakše postići nego podići natalitet; kakve su regionalne demografske nejednakosti i koje politike mogu da ih uspore itd. Drugim rečima, država je do sada intervencije u demografskim pitanjima usmeravala u privatni domen, pokušavajući da utiče na odluke da se rađa ili ne odnosno da se migrira ili ne. Demografskim ishodima je zaista primarno mesto upravo tu, u privatnom domenu, gde je istovremeno mogućnost intervenisanja sužena. Država može da interveniše i u širem prostoru javnih politika i društvenih odnosa, kao što su pitanja uređenja gradova, tržišta rada, javnog sektora, obrazovanja i dr. Tu će efekti državnih intervencija biti mnogo veći. Upravo taj korak je napravljen u ovom *Izveštaju o ljudskom razvoju*; u njemu se pokazuje kako su demografske promene *razvojni problem* koji zahteva složen i sveobuhvatan odgovor društva.

Svako poglavlje ovog *Izveštaja o ljudskom razvoju* nudi analize i moguća rešenja usklađena s ovom opštom perspektivom. U pasusima koji slede taj veliki broj nalaza i ideja je sumiran u deset osnovnih poruka *Izveštaja o ljudskom razvoju*. One pomažu da se ova kompleksna i sveobuhvatna naracija o demografskim promenama, faktorima koji ih oblikuju i mogućim pravcima delovanja uobličiti tako da može postati nova *paradigma javnih politika*.

3 Prva poruka: smanjivanje stanovništva je neizbežno

Stanovništvo Srbije će se u budućnosti smanjivati. Podizanje stopa fertiliteta ne može da nadomesti gubitke. Blizina tržišta radne snage zemalja EU i njihove potrebe za novim radnicima i u budućnosti će predstavljati podstrek za spoljne migracije. Iz perspektive broja stanovnika, pronatalitetne mere neće biti dovoljne; ukoliko želi da ublaži pad broja stanovnika, Srbija mora da razvije nove politike upravljanja migracijama, uključujući i imigracione politike (politike useljavanja).

Veliki broj evropskih zemalja, među kojima je i Srbija, suočava se sa smanjenjem stanovništva (UN, 2019: 15). Taj proces se u Srbiji odvija pune tri decenije. Republički zavod za statistiku procenjuje da je krajem 2020. godine u Srbiji bez Kosova² i Metohije živelo 6.871.547 stanovnika. To je 315 hiljada ljudi manje nego 2011. godine, 626 hiljada ljudi manje nego 2002. godine i čak 965 hiljada manje nego 1991. godine.

Danas Srbija ima isti broj stanovnika kao i pre pola veka, s tim što je stanovništvo znatno starije, tako da je i budući pad sasvim izvestan. Proračuni domaćih demografa pokazuju da će se stanovništvo Srbije do polovine veka smanjiti za 1,4 miliona ili za jednu petinu (Nikitović, 2022). Ako se taj scenario ostvari, Srbija će biti među zemljama Evrope i sveta koje najbrže gube stanovništvo.

Pad stanovništva će pogoditi celu zemlju, ali neće jednako pogoditi sve njene delove. Do polovine veka Beograd će izgubiti 3,8% stanovnika, Vojvodina 19,4%, Šumadija i Zapadna Srbija 28,5%, Južna i Istočna Srbija 33,4%, a Jugoistočna Srbija preko 40%. Manji pad stanovništva će se dogoditi u onim delovima Srbije koji mogu da

privuku unutrašnje migrante (Beograd, Novi Sad, Niš i Subotica) i u Raškoj oblasti, koja ima mlađe stanovništvo i više stope fertiliteta.

Ravnomerni regionalni razvoj može uravnotežiti migracije i tako usporiti depopulaciju u pojedinim delovima zemlje. Ako se migracije ne uravnoteže, rast fertiliteta neće pomoći, jer će od njega koristiti imati veliki centri koji privlače stanovništvo. Štaviše, pronatalitetne politike kojima se stimuliše rađanje možda će na duge staze imati efekte na državnom nivou, ali će bez uravnotežavanja migracija trošak biti visok: dalje regionalne nejednakosti, neravnomeran demografski razvoj unutrašnjosti, smanjenje i starenje radne snage u brdskim i pograničnim oblastima, a naročito u njihovim ruralnim sredinama, i izrazita depopulacija i starenje većine oblasti u Srbiji (Nikitović, 2022).

Politika upravljanja migracijama je i na državnom nivou jedna od ključnih strategija. Prepeke imigraciji mogu biti ekonomske, jer Srbija još uvek nije dovoljno privlačna zemlja destinacija, ali i kulturne i političke, zbog potencijalnih otpora dolasku migranata, posebno onih koji se po kulturi razlikuju od našeg stanovništva (Nikitović, 2019: 221).

4 Druga poruka: ljudi ima manje i oni postaju dragocen resurs

Kako se stanovništvo jedne zemlje smanjuje, tako svaki stanovnik postaje sve vredniji resurs za njen razvoj. Zato politike integracije u različitim oblastima, kao što su obrazovanje, zdravlje, tržište rada i regionalni razvoj, predstavljaju preduslov uravnoteženog demografskog i opšteg razvoja društva i države.

Vodeći domaći i strani demografi slažu se da je malo verovatno da će se demografsko opadanje Srbije zaustaviti te da je prilagođavanje depopulaciji neizbežno (Coleman & Rowthorn, 2013: 83; Nikitović, 2018). U ovom izveštaju polazi se od toga da se nijedna određena veličina populacije, specifična stopa rasta, određena stopa fertiliteta ili određena starosna struktura ne posmatra kao cilj po sebi. Umesto da teže da ostvare neke kvantitativne ciljeve, populacione politike bi trebalo da efikasno i fleksibilno upravljaju našim javnim ljudskim resursima za postizanje najvišeg dugoročnog blagostanja sadašnjih i budućih generacija (Lutz & Gailey, 2020: 31).

Ovaj pristup označava prelazak sa *kvantiteta na kvalitet*. Javni diskurs i politički odgovor na demografske promene bio je usmeren na pitanje broja: broja stanovnika, broja dece i broja migranata. Ovaj izveštaj zagovara pristup koji bi se mogao označiti kao *kvantitet i kvalitet*. Buduće populacione politike neće moći da odustanu od kvantiteta, ali neće moći ni da zanemare kvalitet. U jednoj tački

kvantitet postaje kvalitet: ako nas ima manje, onda svaki stanovnik postaje vredan resurs (Buchanan & Rotkirch, 2013). Zato demografi preporučuju da se populacione politike usmere na jačanje ljudskih resursa (Lutz, 2014; Nikitović, 2019), a jedan od ključnih mehanizama jeste ulaganje u obrazovanje. Ulaganje u obrazovanje je važno jer donosi niz koristi: obrazovani stanovnici će biti zdraviji, duže će živeti i predstavljati osnov ekonomskog rasta; obrazovanje deluje blagotvorno na demokratiju i građanske slobode, ali i na našu sposobnost da se prilagodimo klimatskim promenama (Lutz, 2014: 640; Nussbaum, 2006: 385-286). Populacione politike će se onda, kako naglašavaju Luc i Gejli, posmatrati kao „upravljanje javnim ljudskim resursima“ (Lutz & Gailey, 2020).

Iako se više obrazovanje često povezuje sa nižim stopama fertiliteta, ono je važno jer podiže potencijale društva da se razvija. Stoga država ne može odustati od politika razvoja obrazovanja, već mora razviti nijansirane politike koje će podržati demografski razvoj

² Sve reference na Kosovo tumače se u skladu sa Rezolucijom 1244 Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija (1999).

svih delova društva, uključujući i visoko obrazovane. Pored toga, pitanje obrazovanja ne može se odvojiti od zdravlja, tržišta rada, regionalnog i urbanog razvoja i drugih dimenzija društvenog i ekonomskog života u kojima se ogleda nespremnost našeg društva da „iskoristi“ sve dostupne ljudske resurse. Zato u ovom *Izveštaju o ljudskom razvoju* pokazujemo da nam trebaju nove ekonomske, obrazovne, zdravstvene i druge politike koje će biti osetljive na demografska razmatranja.

Da bi postale osetljive na populaciona pitanja, sektorske politike moraju postati *inkluzivne i kohezivne*. Srbija još uvek ima veliki „re-

zervoar“ neintegrisanih ljudi (mladi, niži socio-ekonomski slojevi ili stanovnici nerazvijenih regiona). Srbija će manje osećati problem manjka stanovništva ako bude u stanju da integriše onu decu, odrasle i stare koji danas ispadaju iz sistema obrazovanja i (formalnog) tržišta rada, ako bude u stanju da očuva zdravlje onih koji imaju manje šanse da prožive dug i zdrav život, ako uspe da aktivira stare, ako uspe da se ravnomerno regionalno razvija i da svim svojim građanima ponudi ekonomsku i društvenu perspektivu kakva je već ponuđena privilegovanim srednjim i višim gradskim slojevima. Zato populaciono osetljive politike najpre moraju biti politike *inkluzivnog razvoja*.

5 Treća poruka: pojedini delovi Srbije se nalaze u začaranom krugu depopulacije i sporog razvoja

Depopulacija je u suštini regionalni problem jer posebno pogađa pojedine delove Srbije. Migracije iz manje razvijenih u razvijene delove Srbije su veoma izražene. U njihovoj osnovi stoje velike regionalne nejednakosti. Zato su za uravnotežen demografski razvoj zemlje ključne politike ravnomernog regionalnog razvoja, ali i populacione politike koje bi bile osetljive na lokalne i regionalne specifičnosti.

Broj stanovnika za sada raste u Beogradu, Novom Sadu i Novom Pazaru, dok u svim ostalim gradovima i opštinama Srbije opada ili u najboljem slučaju stagnira. Smanjenjem broja stanovnika posebno su pogođeni pojedini delovi Srbije: seoska i pogranična područja, Južna, Istočna i Zapadna Srbija. Zato je depopulacija u suštini regionalni problem.

Na regionalne dimenzije depopulacije utiču razlike u fertilitetu. Razvijena područja oko Beograda i Novog Sada imaju više stope fertiliteta nego Istočna i Jugoistočna Srbija, iako je prosečna starost pri prvom porođaju iznad državnog proseka (Nikitović, Arsenović, Sekulić & Bajat, 2019). Međutim, još snažniji uticaj ostvaruju unutrašnje migracije koje se odvijaju prema dva pojednostavljena obrasca: iz sela u gradove, odnosno iz manjih u veće gradove uz dominaciju smera jug-sever. Pozitivan saldo unutrašnjih preseljenja ima samo pet oblasti, čija su središta najveći gradovi u zemlji: Beograd, Novi Sad, Niš, Kragujevac i Subotica. Ovi gradovi su univerzitetski, privredni, kulturni i administrativni centri, što čini osnovu njihove privlačne snage.

U osnovi unutrašnjih migracija stoje velike regionalne nejednakosti. Po stepenu ekonomskog razvoja Srbija je danas podeljena u tri celine. Beograd i Novi Sad su najrazvijenija područja koja odlikuje visoka gustina stanovništva, visoka stopa zaposlenosti i viši BDP po glavi stanovnika. U ovoj oblasti nastaju dve trećine srpskog BDP-a. Za njima sledi oko 15 okruga u Vojvodini i Centralnoj Srbiji koji se

nalaze na nivou državnog proseka, dok su na dnu najmanje razvijeni okruzi Južne i Jugoistočne Srbije (Uvalić & Bartlett, 2021; Golić & Joksimović, 2017; Živanović & Gatarić, 2017; Stamenković & Savić, 2017). Pozitivan uticaj na regionalne razlike imaju razvoj industrije i strana direktna ulaganja koja su dovela do rasta kvaliteta radnih mesta u manje razvijenim regionima, a došlo je i do minimalnog rasta njihovog udela u ukupnom fondu zarada (Arandarenko, Aleksić & Lončar, 2021).

Pored ekonomskih, postoje i šire društvene nejednakosti. Indeks ljudskog razvoja, koji je za potrebe ovog *Izveštaja o ljudskom razvoju* računat na nivou oblasti i regiona, to jasno pokazuje (Nikitović, 2022). Na državnom nivou, HDI iznosi 0,806, što Srbiju smešta na 64. mesto u svetu. Iznad državnog proseka nalaze se regioni Beograda i Novog Sada, dok su druga dva ispod državnog proseka. Samo se Beograd može uporediti sa nekom evropskom zemljom (Poljskom), dok su ostali delovi Srbije na nivou zemalja regiona, severne Afrike, Kariba i istočne Azije.

Regionalne nejednakosti pokazuju se u brojnim dimenzijama, od ekonomije, preko kulture, do obrazovanja. One su trajna odlika srpskog društva i istorijski su ukorenjene. Regionalne nejednakosti pokreću unutrašnje migracije, koje su pak snažan pokretač regionalne depopulacije. Zato se kao jedan od pravaca delovanja nameće upravo ravnomerni regionalni razvoj, ali i razvoj populacionih politika koje bi bile osetljive na lokalne i regionalne specifičnosti.

6 Četvrta poruka: gradovi srednje veličine su ključni za uravnoteženi demografski razvoj

Za budući demografski i ukupni razvoj Srbije opadanje gradova srednje veličine predstavlja ključno pitanje. U njima treba razvijati više gradske funkcije u privredi, uslugama, kulturi, trgovini i obrazovanju. Takav pristup vodi ka uravnoteženom regionalnom razvoju.

Iako javnim diskursom dominira tema o depopulaciji sela, mnogo veće probleme zapravo predstavljaju opadanje gradova srednje veličine (od 30.000 do 100.000 stanovnika) i održivi rast velikih urbanih centara. Gradovi srednje veličine su posebno važni jer predstavljaju sponu između, s jedne strane, seoskih sredina sa malim gradovima (varošicama), a s druge strane, većih gradova koji imaju regionalni ili međunarodni značaj. Upravo oni su nosioci ravnog regionalnog razvoja. U nekim od tih gradova dolazi do demografskog pada, a sve skupa ih karakterišu niže zarade, niži lokalni prihodi i niže investicije u odnosu na državni prosek, posebno u odnosu na Beograd i Novi Sad (Antonić, 2022). Ovaj *Izveštaj o ljudskom razvoju* pokazuje da demografski pad gradova srednje veličine predstavlja ključni demografski i razvojni problem Srbije.

Nalik na Srbiju, depopulacija je u velikom broju evropskih zemalja problem koji pogađa pojedine regije i gradove više nego državu u celini (Hospers & Reverda, 2014). Gradovi i regije u opadanju suočavaju se sa nizom izazova koji se tiču budućeg razvoja, održavanja lokalne privrede, iskorišćavanja građevinskog fonda i javnog prostora itd. Neki od tih procesa imaju direktne efekte na blagostanje porodica i pojedinaca.

Izveštaj o ljudskom razvoju detaljno analizira srpske gradove srednje veličine u opadanju. Analiza pokazuje da postoje značajne nejednakosti u njihovim društvenim i ekonomskim kapacitetima (na primer, stepenu razvijenosti privrede i obrazovanja, urbane infrastrukture, fiskalnim kapacitetima itd.). Te nejednakosti dovode se

u vezu sa geografskim položajem gradova i njihovom povezanošću sa okruženjem i glavnim putevima u zemlji.

Domaća i uporedna evropska iskustva pokazuju da različite mere mogu imati pozitivan efekat na razvoj gradova. Gradovi koji se nalaze na glavnim putnim pravcima sporije opadaju, tako da izgradnja putne mreže i bolje saobraćajno povezivanje gradova predstavljaju jednu od mera koje smanjuju regionalnu depopulaciju. Otvaranje novih graničnih prelaza dinamizuje lokalni privredni i društveni život pograničnih područja, dok aktivne urbane strategije kao što su tematizacija gradova i bolja upotreba javnog prostora i zgrada doprinose da se gradovi prilagode novim demografskim okolnostima. Evropska iskustva pokazuju da razvoj univerziteta kao jedne od viših funkcija grada i „studentifikacija“ imaju pozitivno dejstvo na razvoj drugih viših funkcija grada i demografski razvoj. U gradovima u kojima su nastali novi univerziteti, kao što su Kosovska Mitrovica i Novi Pazar, demografska slika je daleko bolja (iako tu deluju i drugi faktori). No, posebno je važna decentralizacija i dekoncentracija upravnih i drugih javnih funkcija; to će omogućiti razvoj tercijarnog i kvartarnog sektora i gradove u Srbiji učiniti privlačnijim za život (Antonić, 2022). Na taj način se usporava ili preokreće ekonomsko i društveno opadanje gradova, usporavaju unutrašnje i spoljašnje migracije i podiže kvalitet života grada i njegovog seoskog zaleđa. Svi delovi ovog izveštaja snažno ukazuju na negativne posledice centralizacije u nizu oblasti, od uprave do ekonomije, i podvlače da je jedno od rešenja upravo decentralizacija i dekoncentracija.

7 Peta poruka: danas je rodna ravnopravnost deo rešenja, a ne uzrok problema

Na pad fertiliteta uticao je niz strukturnih i kulturnih promena, među kojima je i veća rodna ravnopravnost. Danas, pak, razvijena evropska društva sa većim stepenom rodne ravnopravnosti (na nivou stavova i u praksi) imaju i više stope fertiliteta. To je tačka u kojoj se tradicionalni diskurs usmeren na patrijarhalne vrednosti i visok natalitet preklapa sa modernističkim diskursom o rodnoj ravnopravnosti. Društvo, međutim, mora biti spremno da podrži i moderne porodice, koje odlikuje ravnopravnost muškaraca i žena, i one tradicionalne.

Pad fertiliteta jedan je od ključnih faktora depopulacije. Na pad fertiliteta utiču kulturne promene kojima je veći naglasak stavljen na pitanja samoostvarenja, identiteta i zadovoljstva životom, ali i strukturne promene do kojih je došlo kada su žene izašle na tržište rada i osvojile nove slobode u javnom prostoru. Izjednačavanje muškaraca i žena u javnoj sferi išlo je uporedo sa podrivanjem tradicionalnih pogleda o primarnoj ulozi žene u odgajanju dece i brizi o porodici. Rodna ravnopravnost, na određeni način, predstavlja deo formule problema niskog fertiliteta. Međutim, rodna ravnopravnost možda predstavlja i deo formule rešenja.

Zadovoljstvo kvalitetom života i odnosom među supružnicima jedan je od faktora koji doprinose višim stopama rađanja (VRS, 2018). Zadovoljstvo odnosom zavisi, kako naglašava ovaj izveštaj, od usklađenosti rodnih uloga i očekivanja. Stavovi o rodnim ulogama se menjaju i smanjuju se razlike između muškaraca i žena, pogotovo visokoobrazovanih (Babović, 2021; Stanojević, 2022). S druge strane, žene nose veći teret brige o porodici i deci: žene starije od 15 godina u proseku provedu oko četiri i po sata u neplaćenim domaćim poslovima, dok muškarci provedu dva sata. Među muškarcima, više se uključuju mlađi, obrazovaniji i oni koji žive u gradskim sredinama. Dakle, u privatnoj sferi preovlađuju tradicionalni obrasci i podele uloga, iako je sve više žena i muškaraca koji zastupaju ideje rodne ravnopravnosti i u privatnoj sferi.

Evropska iskustva pokazuju da veća rodna ravnopravnost, i na planu vrednosti i na planu praksi, ide u paru sa višim stopama fertiliteta. Stope fertiliteta više su u onim društvima u kojima su rašireniji stavovi o rodnoj ravnopravnosti. To važi za sve ljude, ali posebno za visokoobrazovane žene (Baizan, Arpino, Delclòs, 2016: 23–24). Više stope fertiliteta imaju i zemlje u kojima postoji kultura rodne ravnopravnosti, pa žene mogu na različite načine da kombinuju privatni i poslovni život (odnosno mogu da biraju da li će da se posvete odgajanju dece, vrate na tržište rada ili da na različite načine kombinuju te dve uloge) (Brinton & Lee, 2016: 426). Tako se izlazi u susret različitim vrednosnim orijentacijama. Naravno, analize rodnih stavova i obrazaca i javnih politika u velikoj meri zavise od konkretnog konteksta (Sobotka, 2011), tako da bi buduće mere morale biti prilagođene konkretnoj kulturi, istoriji i institucionalnom okruženju.

Promena stavova o rodnim ulogama jedan je od načina da se konsoliduje demografski razvoj Srbije. To je tačka u kojoj se tradicionalni narativi usmereni na patrijarhalne vrednosti i visok natalitet približavaju modernističkom diskursu o rodnoj ravnopravnosti. Ako je borba za rodnu ravnopravnost uticala na promenu uloge žene u društvu i manje stope rađanja, paradoksalno, rodna ravnopravnost danas može doneti veće stope fertiliteta i veću participaciju žena na tržištu rada, a time i bolje korišćenje ljudskih potencijala društva.

8 Šesta poruka: društvo u Srbiji manje brine o porodici i roditeljima nego što se misli

Iako srpsko društvo visoko vrednuje porodicu, decu i roditeljstvo, u mnogim segmentima ono je „neprijateljski“ nastrojeno prema porodici i roditeljima. Javne politike na državnom i lokalnom nivou često nisu prilagođene potrebama porodice i dece, dok je tržište rada neosetljivo na ova pitanja.

Društvo u Srbiji samo sebe doživljava kao društvo koje visoko vrednuje decu, porodicu i porodični život, dok se roditeljstvo razume kroz model žrtvovanja za dobrobit dece. Postoji i određeni pritisak da se rano uđe u brak i roditeljstvo, a te norme snažnije deluju u seoskim nego gradskim sredinama te među niže obrazovanim nego među više obrazovanim stanovnicima (Babović, 2021; Tomanović, Stanojević & Ljubičić, 2016: 47 i dalje).

Nasuprot željama i kolektivnim percepcijama, ovaj izveštaj pokazuje da je tržište rada „neprijateljski raspoloženo“ prema mladim roditeljima, sadašnjim i budućim. Stope nezaposlenosti među mladima su više, dok je kvalitet njihovih radnih mesta nizak. Posebno je problematičan položaj žena na tržištu rada: stope aktivnosti žena

su niske u odnosu na muškarce, kao i u odnosu na žene u razvijenim zemljama, a glavni razlog je nemogućnost usklađivanja radnih i porodičnih obaveza. Među onima koje su zaposlene, veliki broj radi privremene i povremene poslove sa niskim stepenom radno-pravne zaštite. Žene sa višim stepenom obrazovanja u boljem su položaju od onih sa srednjim i nižim.

Poglavlje o podršci porodici pokazuje kako radna i organizaciona kultura takođe nije okrenuta ka roditeljima, a pogotovo ka očevima koji imaju aktivnu ulogu u odrastanju svoje dece. Mali broj firmi nudi mogućnost preraspodele satnice, klizno radno vreme ili rad od kuće. Nasuprot tome, većina roditelja smatra da bi im takvi aranžmani pomogli da usklade rad i roditeljstvo (Stanojević, 2022).

Predškolske ustanove su razvijenije u gradskim nego u seoskim sredinama. Raste broj dece koja ih pohađaju, ali su procenti i dalje ispod evropskog proseka. Zbog malog broja mesta, prednost pri upisu imaju deca zaposlenih roditelja, što otežava društvenu integraciju mladih nezaposlenih roditelja, pre svega majki (Pavlović Babić, 2022). Ni druge politike nisu posebno okrenute porodici i deci: poreski sistem ne poznaje poreske olakšice za porodice sa decom (Kostić, 2017), javni i privatni transport nisu uvek prilagođeni potrebama žena i porodica (SeConS & Dornier, 2019), obrazovne institucije veliki deo tereta obrazovnog procesa prebacuju na roditelje (Vuković, 2017; Teodorović, Bodroža i Stanković, 2015) itd.

Dakle, iako srpsko društvo visoko vrednuje porodicu i roditeljstvo, u mnogim segmentima ono je „neprijateljski“ nastrojeno prema porodici i roditeljima. Javne politike na državnom i lokalnom nivou često nisu prilagođene potrebama porodice i dece, dok je tržište rada neosetljivo na ova pitanja. Zato se kao jedan od prioriteta nameće analiza javnih politika iz perspektive populacione politike, tj. iz perspektive depopulacije, i njihovo prilagođavanje novim demografskim okolnostima. Jedna vrsta mejnstrimovanja ovog pitanja neizbežna je za društvo i državu koji se suočavaju sa tako dramatičnim padom broja stanovnika i ljudskog kapitala.

9 Sedma poruka: ako broj đaka opada, obrazovanje mora postati kvalitetnije i pravednije

Obrazovni sistem je ključni mehanizam za razvoj ljudskih resursa populacije koja se smanjuje. Međutim, srpski obrazovni sistem ne uspeva da razvije kompetencije potrebne za aktivan ekonomski i društveni život i u tom pogledu postiže više uspeha kod dece iz viših socio-ekonomskih slojeva u odnosu na one iz nižih. Deca sa razvojnim teškoćama i invaliditetom nisu dovoljno integrisana u sistem, a mali procenat odraslih je uključen u programe celoživotnog obrazovanja.

Broj novorođenih u Srbiji u poslednje dve decenije smanjen je gotovo za jednu petinu, a broj đaka gotovo za jednu trećinu. Naša populacija postaje manja i starija i u tim okolnostima obrazovanje svakog člana društva postaje još važniji zadatak. Ako želi da se prilagodi ovim demografskim promenama, obrazovni sistem moraće da postane i efikasniji i pravedniji, odnosno inkluzivniji. Sa stanovišta društva, razvoj kvalitetnog i inkluzivnog obrazovanja (isto kao i tržišta rada i zdravlja) postaje sredstvo i razvojnih i populacionih politika. Oba indikatora suštinski pokazuju sposobnost sistema da iskoristi sve ljudske potencijale društva, pogotovo u okolnostima demografskog pada, a samim tim i pada tih potencijala.

Međunarodna merenja i domaće evaluacije ukazuju na hronične slabosti srpskog obrazovnog sistema, ali i na poneku vrlinu. Školska znanja srpskih učenika tipično su na reproduktivnom nivou, a škola ne radi dovoljno na njihovoj integraciji i funkcionalnoj primeni. Rezultati PISA testova (koje rade deca na uzrastu od 15 godina) ispod su proseka zemalja OECD i EU u tri dimenzije (čitanje, matematika i prirodne nauke). U tom pogledu srpski učenici zaostaju jednu i po godinu školovanja u odnosu na svoje vršnjake iz zemalja OECD. Značajno bolje rezultate postižu na TIMSS testu, koji se radi u četvrtom razredu osnovne škole, a ova razlika bi mogla da se objasni adekvatnijom podrškom nastavnika u mlađim razredima (Pavlović Babić, 2022).

Obrazovanje i dalje nije inkluzivno, iako je u poslednje dve decenije ostvaren značajan napredak. Neke društvene grupe, kao što

su Romi i deca iz nižih socio-ekonomskih slojeva, konstantno se suočavaju sa teškoćama u obrazovanju koje se svode na to da rano ispadaju iz obrazovnog procesa. Proces učenja se izmešta iz škole u kuću, zbog čega su roditelji više uključeni u proces učenja, pa od njihovog kulturnog i ekonomskog kapitala zavise i ishodi. Tako će deca roditelja koji mogu da pomognu u učenju ili da plate pomoć imati veće šanse da ostvare dobar uspeh (Teodorović, Bodroža i Stanković, 2015: 178). Srpsko obrazovanje je skupo, posebno za niže socio-ekonomske slojeve. Tome posebno doprinose procesi marketizacije obrazovanja i razvoj privatnih pružalaca obrazovnih usluga i usluga podrške obrazovanju (među kojima posebno mesto imaju privatna dodatna i dopunska nastava, nastava stranih jezika i časovi sporta i rekreacije). Podršku ove vrste više koriste deca iz viših socio-ekonomskih slojeva, koja i inače imaju bolji školski uspeh (Kovač Cerović i dr. 2014: 76; OECD, 2011). Celoživotno učenje i obrazovanje starijih osoba još uvek su nedovoljno razvijeni, a postajace sve značajniji sa starenjem stanovništva.

Nejednakosti u obrazovanju postoje i u drugim zemljama, a PISA istraživanje pokazuje da one u Srbiji nisu veće u odnosu na zemlje OECD (OECD, 2019). Međutim, značaj nejednakosti u obrazovanju je utoliko veći ukoliko se imaju u vidu smanjenje učeničke populacije i sve oskudniji ljudski resursi u društvu, koji su pod dodatnim pritiskom unutrašnjih i spoljašnjih migracija. Ukoliko želi da ima obrazovanu, a to znači aktivniju, produktivniju, zdraviju i politički i društveno integrisaniju populaciju, Srbija će morati da poveća i kvalitet i pravednost obrazovnog sistema.

10 Osma poruka: tržište rada podstiče mlade i niskokvalifikovane radnike na migraciju

Tržište rada predstavlja važan faktor budućih demografskih promena. Sadašnje stanje ne samo da ne podstiče fertilitet, već predstavlja jak podsticaj za migracije. Romi, mladi i radnici sa nižim kvalifikacijama, koji rade u sitnom privatnom sektoru ili na neformalnom tržištu rada, imaju niža primanja i manji stepen radnopravne zaštite. Ni druge politike, kao što su obrazovne, poreske, stambene i socijalne, ne pomažu im da unaprede svoj položaj. U nedostatku boljih uslova života i rada, oni se okreću trajnim ili privremenim migracijama.

Smanjivanje broja stanovnika podrazumeva i smanjivanje kontingenta radno sposobnih. Razvijene zemlje taj problem rešavaju imigracijom. No, kako se pad populacije očekuje i u nerazvijenim zemljama, za nekoliko decenija može se desiti da nestašica radne snage pogodi i zemlje u razvoju (Reher, 2007: 199–200). Konture ovog procesa lepo se vide u evropskim okvirima. Nove države članice Evropske unije iz centralne Evrope dugo su bile rezervoar radne snage kojom je snabdevano tržište razvijenih delova EU. Ekonomski rast i potražnja za radnom snagom u ovoj regiji, uz višedecenijske migracije, doveli su do nestašice radne snage koja se sada traži dalje na istoku i jugoistoku Evrope. Otuda je i u Srbiji sve više povremenih i kružnih migranata koji rade u zemljama centralne Evrope. Ovi procesi u budućnosti mogu dovesti do krize na srpskom tržištu rada.

Iako broj stanovnika radnog uzrasta opada, ovaj *Izveštaj o ljudskom razvoju* pokazuje da se Srbija još uvek ne suočava sa opštom krizom nedostatka radne snage. Razlog leži u tome što ima još dosta prostora za podizanje stopa participacije na tržištu rada, posebno među Romima, ženama i starijim radnicima. Njihovo veće uključivanje, posebno na formalno tržište rada, trebalo bi da bude prioritet. Na tom putu, međutim, stoje i neke prepreke.

Srpsko tržište rada je dualno i čine ga (1) kvalitetnija radna mesta u javnom sektoru i velikim privatnim kompanijama i (2) lošija radna mesta u sitnom privatnom sektoru (Aleksić, Arandarenko i Ognjanov, 2021). To tržište odlikuju visoke razlike u prihodima prema stepenu obrazovanja, pa plate radnika sa visokim obrazovanjem postaju sve više u odnosu na radnike sa srednjim i nižim obrazovanjem. Tom rastu doprinosi i rast plata u javnom sektoru koji zapošljava značajan procenat radnika sa višim obrazovanjem. S druge strane, niskokvalifikovani radnici nemaju samo manje plate, nego i nesigurnija radna mesta sa slabijom radnopravnom zaštitom. Ove odlike tržišta rada ne samo da čine migracije poželjnim već i omogućavaju punu društvenu integraciju svih radnika.

Prihodi nižih socio-ekonomskih slojeva pogođeni su i reformom socijalnih davanja. Materijalna socijalna pomoć se dodeljuje malom broju najsiromašnijih porodica i njen iznos je nizak (tek porodice sa četvoro dece dobijaju iznos novčane socijalne pomoći koji dostiže iznos jedne minimalne zarade, VRS, 2018b: 199). Kriterijumi za dodelu dečijeg dodatka su takođe restriktivni, pa četvoročlana porodica gubi pravo ako ima prihode za petinu više od minimalne

zarade (Arandarenko, 2022), a iznosi su niski. Ove politike pogodaju najsiromašnije stanovnike Srbije, odvrću ih od formalnog tržišta rada i dodatno ih podstiču na migracije u zemlje koje nude bolje zarade, veća materijalna davanja i bolje usluge.

Položaj mladih na tržištu rada, a posebno onih sa nižim i srednjim obrazovanjem, veoma je loš. Njihova prva radna mesta su lošeg kvaliteta, sa malim platama i nepovoljnim uslovima rada, vrlo često na neformalnom tržištu rada. Pored odlika tržišta rada, čitav niz politika kao što su obrazovna (Vuković, 2017), stambena (SIPRU, 2021), poreska politika i politika tržišta rada (Aleksić, Arandarenko i Ognjanov, 2021) otežavaju položaj mladih i njihovu integraciju u društvo. To posebno važi za mlade iz nižih socio-ekonomskih slojeva, upravo one koji migriraju i upravo one koji treba da budu nosioci pozitivnih demografskih promena. Ako želi da iskoristi potencijale svih svojih stanovnika i da nekim od njih ponudi održivu alternativu za odlazak, naše društvo će morati da razvija inkluzivne ekonomske politike i politike tržišta rada. Među njima su i politike međugeneracijske solidarnosti i podrške zapošljavanju mladih, podizanje kvaliteta radnih mesta, inkluzivne politike kao što su politike aktivacije i podrške zapošljavanju itd.

11 Deveta poruka: bolje korišćenje ljudskog kapitala starijih osoba stavlja čitavo društvo pred veliki test prilagodljivosti

Demografske promene pogađaju državu blagostanja zbog povećane tražnje za uslugama i davanjima i manjeg broja radnika koji taj sistem finansiraju. Ključni aspekt te promene je starenje stanovništva. Čitavo društvo, kao i javne politike, mora se prilagoditi novim demografskim okolnostima. To podrazumeva prilagođavanje penzionog sistema, razvoj preventivne zdravstvene zaštite, socijalne zaštite i dugotrajne nege za stare, kao i promene na tržištu rada, u infrastrukturi, u stanovanju itd.

Starenje stanovništva će predstavljati jednu od najznačajnijih transformacija 21. veka. Ono je rezultat produženog trajanja života, a porast udela starijih osoba u stanovništvu potencijalno otvara brojne dugoročne razvojne mogućnosti na globalnom i lokalnom nivou. Međutim, da bi se te mogućnosti iskoristile, biće potrebno da se sprovedu različita prilagođavanja kako bi se stariji u potpunosti uključili u privredni i društveni život – između ostalog, kroz ulaganje u ljudski kapital budućih generacija starijih osoba, što je jedna od glavnih preporuka ovog izveštaja.

Depopulacija će, međutim, produbiti ili intenzivirati nove i stare socijalne rizike i postaviti nove zahteve pred državu blagostanja. Novi socijalni rizici predstavljaju posledicu promena u društvu, poput starenja i prelaska sa industrijske na postindustrijsku privredu koji je neka zanimanja i veštine učinio nevažnim. Porodice mogu imati teškoća da usklade rad, roditeljstvo i brigu o starijim osobama, a država blagostanja je pred izazovima brige o sve većem broju starijih ljudi (Taylor-Gooby, 2004; Bonoli, 2005).

U kontekstu Srbije najveći pritisak vrši starenje, kako na sistem socijalnog i penzionog osiguranja, tako i na dugotrajnu negu i zdravstvenu zaštitu. Starenje je ključna demografska karakteristika Srbije na početku 21. veka (Matković, 2022). Međutim, Srbija nije u samom evropskom vrhu po broju starijih od 65 godina, a pogotovo starijih od 80 godina. Tome doprinosi nisko očekivano trajanje života onih koji su stari 65 godina; njihovo očekivano trajanje života već decenijama stagnira i iznosi 16,2 godine, što je za četiri godine manje od proseka u EU. Prema podacima Svetske zdravstvene organizacije, očekivano trajanje života u dobrom zdravlju pri rođenju za muškarce u Srbiji je 2019. godine bilo 8–10 godina kraće od očekivanog trajanja života.

Ovaj izveštaj otvara niz pitanja na koja će Srbija u narednim godinama morati da ponudi odgovore. Velike sistemske promene penzionog sistema nisu neophodne, ali su potrebna dodatna istraživanja i javni dijalog o parametarskim promenama kao što su promena formula indeksacije, pomeranje granice za penzionisanje u skladu sa produžavanjem očekivanog trajanja života, prevremeno penzionisanje, preispitivanje uslova za beneficirane penzije i podsticanje kasnijeg odlaska u penziju (Matković, 2022).

Starenje stanovništva stvara nove pritiske i na sistem dugotrajne nege i zdravstvene zaštite, pošto se sa starenjem ne produžavaju samo godine života u dobrom zdravlju, već i godine sa zdravstvenim teškoćama i sa invaliditetom. Zato ovaj izveštaj predlaže da se razmotre promene u sistemu dugotrajne nege koje se kreću od uspostavljanja institucije za dugotrajnu negu pri vladi do razvoja usluga u zajednici za stare. Iako je sistem socijalne zaštite, a posebno sistem lokalnih usluga u zajednici, u velikoj meri prilagođen potrebama starijih osoba (Vuković, 2017; MRZBSP, 2020), zbog rasta broja starijih potrebne su promene i na nivou usluga (veći broj usluga pomoći u kući, uspostavljanje dnevnih boravaka i stanovanja uz podršku) i na nivou sistema (na primer, preispitivanje namenskih transfera) (Matković, 2022).

Starije osobe (65+) nisu značajno siromašniji od opšte populacije ili su čak u nešto povoljnijem položaju, ali stariji od 75 godina su značajno ugroženiji. U posebno nepovoljnom položaju nalaze se stariji ljudi koji nisu ostvarili pravo na penziju (približno 136 hiljada lica). S obzirom na dominaciju žena među starijima od 75 godina, a posebno među onima koji ne ostvaruju pravo na penziju, uvođenje socijalne penzije postaje i važno rodno pitanje. Imajući to u vidu, u Izveštaju se razmatraju dve opcije za uvođenje socijalnih penzija, u vidu garantovanog minimalnog dohotka za stare i u vidu posebnog modula u okviru programa novčane socijalne pomoći.

12 Deseta poruka: loši zdravstveni ishodi su demografski i razvojni izazov

Iako je mnogo toga urađeno na poboljšanju zdravstvenih ishoda, postoji prostor za napredak. Visoke stope smrtnosti i obolevanja od bolesti koje se mogu sprečiti, otežan pristup zdravstvenim uslugama, visoka privatna izdvajanja za zdravstvo, loši faktori okruženja te nizak socio-ekonomski status i loše zdravstvene navike stanovnika predstavljaju velike prepreke za unapređenje zdravlja i produžavanje očekivanog trajanja (zdravog) života.

Zdravlje svakog stanovnika Srbije postaje sve važnije kako broj stanovnika opada. Poboljšanjem zdravstvenog stanja stanovnika može se usporiti depopulacija i učiniti da to malobrojnije stanovništvo ne samo duže živi već i da bude produktivnije i da postavlja manje socijalne i ekonomske izdatke društvu. Tako zdravlje malobrojne populacije može postati njen razvojni resurs.

Poseban uticaj na zdravlje populacije imaju socio-ekonomski status i kvalitet zdravstvene zaštite. Nizak socio-ekonomski status, a to znači nisko obrazovanje i nizak materijalni standard, utiče na raširenost nezdravih stilova života i nižu zdravstvenu pismenost, što se kasnije prevodi u veće zdravstvene rizike. Ovaj izveštaj ilustruje veoma raširene nezdrave stilove života, koji kasnije dovode do pojave hroničnih nezaraznih bolesti i visokih stopa obolevanja i smrtnosti. Mnoge od tih bolesti, kao što su kardiovaskularna oboljenja i rak pluća, predstavljaju najčešće uzroke smrtnosti i moguće ih je izbeći odgovarajućom prevencijom (Stamenković, 2022).

Briga o demografskoj budućnosti podrazumeva mnogo intenzivniju ranu brigu o javnom zdravlju i promociju zdravih stilova života nego što je to danas slučaj. Zato je potrebno uvesti nove i unaprediti postojeće preventivne zdravstvene aktivnosti usmerene na mlade i zdrave, u koje bi se, pored zdravstvenog sistema, uključili i drugi društveni akteri (na primer, škole i preduzeća). Na taj način bi se smanjili privatni i javni izdaci za zdravstvo i podigli ishodi. Pored toga, ovaj izveštaj pokazuje kako inovativna rešenja, od fleksibilnije i dostupnije zdravstvene zaštite i telemedicine do prevencije u školama i na tržištu rada, mogu dovesti do boljih i pravednije distribuiranih zdravstvenih ishoda. Ključnu ulogu u tome trebalo bi da ima zdravstveni sistem koji će biti efikasniji, pravedniji i prilagođen novim demografskim okolnostima.

Jedan od najvećih nedostataka javnog zdravstvenog sistema jeste nedovoljna dostupnost usluga zdravstvene zaštite, što je posledica niskih javnih rashoda za zdravstvo. To dovodi do visokih privatnih izdataka za zdravstvenu zaštitu (čak 42%). Pacijenti se okreću privatnom zdravstvenom sektoru da bi izbegli duga čekanja i složene procedure u javnom sektoru, ali i onda kada sami kupuju medicinska sredstva koja javni sektor ne može da obezbedi. Privatne zdravstvene usluge, kao i zdravstvene usluge generalno, češće koriste građani višeg socio-ekonomskog statusa (Boričić et al., 2014: 61–64). Romi i drugi građani nižeg socio-ekonomskog statusa nemaju

alternativu za spor i neefikasan javni sistem. To je jedan od faktora lošeg zdravlja stanovnika Srbije i visokih stopa smrtnosti. Zato bi promene u sistemu zdravstvene i socijalne zaštite koje su prilagođene potrebama svih društvenih slojeva, uključujući i niže i siromašne slojeve, uticale na poboljšanje zdravstvenih ishoda, smanjenje smrtnosti i povećanje šansi da se svi građani bolje integrišu u društvo, od obrazovanja, preko rada, do političkog i javnog života.

Pored siromaštva, niske zdravstvene kulture i nedostupnosti zdravstvene zaštite, na loše zdravstvene ishode utiču i drugi faktori. Jedan se analizira i u ovom izveštaju – zagađenje prirodnog okruženja. Procenjuje se da zbog prekomernog zagađenja vazduha u Srbiji svake godine prevremeno umre između 6 i 16 hiljada ljudi (Petrović, 2022). To znači da svake godine nestane stanovništvo jednog manjeg grada. Kada bi se primenjivali postojeći zakoni, godišnje bi se spasilo 2.400 života i uštedela bi se velika sredstva koja se troše na zdravstvenu zaštitu. Pored direktnih zdravstvenih troškova, visoko zagađenje proizvodi i pad produktivnosti ljudi i zajednica te niz drugih indirektnih gubitaka.

Na bolje zdravlje stanovništva uticaj imaju i šire politike. Među njima posebno mesto imaju obrazovne politike, politike tržišta rada i niz redistributivnih mera kojima se smanjuju siromaštvo i socijalne nejednakosti. Obrazovaniji i bogatiji ljudi mogu da vode zdrav život, da se zdravo hrane, izbegavaju alkohol i cigarete te da zahvaljujući tome žive zdravije. U tom pogledu posebno su porazni pokazatelji zdravstvenog i socijalnog statusa siromašnih i Roma. Primera radi, očekivano trajanje života za Rome iz nehi-gijenskih naselja je 12,4 godine kraće nego za opštu populaciju. U novim demografskim okolnostima koje nastaju pred našim očima, kada je stanovnika Srbije sve manje, svaki stanovnik, bez obzira na socio-ekonomski status, etničku pripadnost ili mesto življenja predstavlja dragoceni „resurs“. U takvim okolnostima inkluzivne politike u obrazovanju, tržištu rada i zdravstvu postaju, zapravo, najvažnija dimenzija populacione politike.

13 Zaključak: razvojne politike za novu populacionu dinamiku

Ovaj *Izveštaj o ljudskom razvoju* razvija ideju da, u svetlu neminovnih demografskih promena, javne politike treba da budu usmerene ka jačanju mogućnosti, potencijala i sloboda svih ljudi, a demografska pitanja treba da se uključe u sve relevantne javne politike.

U ovom izveštaju populacione politike posmatramo kao multi-sektorske razvojne politike. To su politike koje podržavaju ljudske izbore da rađaju decu, da se obrazuju, da zdravo žive, rade, migriraju ili da se vrate i politike koje podržavaju integrisanje, socijalnu koheziju i razvoj po meri pojedinca. To su politike jačanja demografskih kvaliteta, a ne samo kvantiteta, politike jačanja snage i znanja, a ne samo brojnosti populacije. Razvojne populacione politike tako postaju politike rasta kvaliteta ili kapaciteta stanovništva, odnosno politike razvoja ljudskih resursa. Takve politike možda imaju šansu da utiču na brojnost populacije, a svakako u svoj centar stavljaju svakog pojedinca, kojeg posmatraju kao vrednost po sebi i kao vrednost za društvo.

Ako se ciljevi populacione politike ovako definišu, onda se demografskim promenama moraju baviti različite javne politike, od obrazovnih, preko poreskih, do ekoloških politika i politika urbanog razvoja, te institucije na različitim nivoima, a pogotovo lokalnom, čak i onda kada nemaju neposredne nadležnosti u domenu demografskih politika. Da bi dale doprinos uravnoteženom demografskom razvoju i iskorišćavanju svih ljudskih potencijala društva, ove politike će morati da postanu osjetljive na demografska pitanja. Uključivanje (mejnstriming) demografskih pitanja u sektorske politike biće izraz spremnosti društva da se uhvati ukoštac s dugoročnim demografskim izazovima.

Konačno, ovaj *Izveštaj o ljudskom razvoju* predlaže da se kao društvo aktivno bavimo demografskim promenama, ali ne nužno i da postavljamo konkretne kvantitativne ciljeve. Ako i ne uspemo da kroz inkluzivne razvojne politike zaustavimo demografski pad, ublažićemo posledice tog pada i uspećemo da naše društvo učinimo boljim za život. Učinićemo ga obrazovnijim, zdravijim, zadovoljnijim i bogatijim, a to je, samo po sebi, uspeh.